

La població de l'aljama de Cervera durant el segle xv a través de la quèstia dels jueus¹

The population of the aljama in Cervera during the 15th century through the Jewish tributes

Pere Verdés Pijuan

IMF-CSIC (Barcelona)

RESUM

Cervera ha tingut la sort de conservar un registre fiscal excepcional, el de la *quèstia dels jueus*, on apareix consignada la nòmina de caps de casa o contribuents de l'aljama que pagaren el tribut homònim durant bona part el segle xv. Les dades procedents d'aquesta sèrie, combinades amb les que ens ofereixen altres documents de naturalesa fiscal o financera, ens donen l'oportunitat de determinar quina era aproximadament la població jueva de la vila durant la quinzena centúria i com va evolucionar aquesta comunitat des del punt de vista demogràfic fins a l'expulsió de 1492. D'aquesta anàlisi es desprèn que l'aljama cerverina va saber sobreposar-se, si més no relativament, al seguit de batzegades que afectaren la comunitat hebrea al Principat en el decurs dels segle xiv, especialment al pogrom de 1391, i que esdevingué una de les més importants del país durant la quinzena centúria.

PARAULES CLAU

Cervera, jueus, fiscalitat, quèstia, demografia, baixa edat mitjana

ABSTRACT

Cervera has been lucky enough to preserve an exceptional fiscal register, the one known as the Jewish Quèstia (Jewish tributes), in which there is a record of the names of the heads of household or the taxpayers of the aljama that satisfied the tribute of the same name during a substantial part of the 15th century. The data arising from this series, combined with that offered by other documents of a fiscal or financial nature, provides us with the opportunity to determine approximately the Jew population figures in the town in the 15th century and how this community evolved in demographic terms until their expulsion in 1492. This analysis discloses the fact that the aljama in Cervera managed to overcome, at least relatively, the string of misfortunes that struck the Hebrew community in the Principality of Catalonia throughout the 14th century, particularly in the assault in 1391, and which became one of the most important in the country in the 15th century.

KEYWORDS

Cervera, Jew, taxation, tributes, demography, Late Middle Ages

¹ Aquest article s'inscriu dins del projecte d'investigació «La conyuntura econòmica y demogràfica en Cataluña a fines de la época medieval: análisis crítico de los indicadores fiscales y financieros» (ref. HAR2014-54205-C2-1-P), i s'ha realitzat en el marc del grup de recerca consolidat Renda Feudal i Fiscalitat a la Catalunya Baixmedieval (2017SGR1068).

Abreviacions utilitzades: ACSG = Arxiu Comarcal de la Segarra; FM = Fons Municipal; ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; C = Cancelleria; f. = foli (r = recto, v = verso); ll., s., d. b. = lliures, sous, diners barcelonesos.

1. Introducció

Com és sabut, la documentació de caràcter fiscal ha estat, tradicionalment, un dels principals referents —si no el principal— a l'hora de calcular la població tant a Catalunya com en altres indrets durant l'època baixmedieval. En el cas català, per tothom són coneguts els càlculs realitzats, de manera general o local, a partir dels fogatges elaborats en el marc de les assemblees de corts i, tot i que menys habituals, també han estat emprades amb aquest propòsit les talles i les estimacions de béns confeccionades pels municipis.²

Aquests càlculs, però, no acostumen a incloure la població jueva, bàsicament perquè, com també és sabut, no estava subjecta a la contribució cristiana. No debades, els jueus eren «cofre e tresor» del rei i, per tant, pagaven altres impostos al monarca (o al senyor) que els exemien de la tributació lligada als fogatges esmentats. Així mateix, les comunitats hebrees formaven aljames jurídicament independents dels consistoris cristians i, en conseqüència, disposaven d'una fiscalitat pròpia més o menys equivalent a la municipal, incloent-hi les talles. Dit en altres paraules, en principi, els jueus estaven exempts dels impostos cristians perquè ja havien de satisfer unes exaccions particulars i no es considerava justa la doble contribució pel mateix motiu.³

Malauradament, al contrari del que ha succeït en algun altre territori de la Corona d'Aragó, no s'han conservat registres fiscals propis de la contribució jueva, ni general del Principat ni particular de les diferents localitats, que permetin fer càlculs demogràfics seriatos.⁴ Que sàpiga, actualment només disposem de fonts escadusseres que ens indiquen quina era la població d'alguna aljama catalana en algun determinat moment.⁵ Deixo de banda les meritòries estimacions que, a Catalunya i en altres territoris de la Corona aragonesa,

² Vegeu la síntesi que realitza sobre el tema Feliu, 1999.

³ Un exemple d'aquest règim fiscal particular, il·lustrat amb una abundant bibliografia, ens l'ofereix Morelló, 2011.

⁴ Com és sabut, aquest territori de la Corona és el regne de Mallorca, i el registre fiscal que ens proporciona dades més o menys seriades sobre la població jueva, el del morabatí: Bernat, 2002-2003, p. 125-130.

⁵ Entre els casos escadussers que anirà recordant al llarg de l'article, probablement el més conegut és el proper de Lleida, l'any 1491: Bertran, 1980; Pita, 1984.

s'han fet tant en l'àmbit local com en el general a partir de variables diverses, ja que totes resulten en major o menor mesura provisionals.⁶

Aquesta manca de sèries fiscals, de moment, només té una excepció al Principat: el cas de Cervera. Com veurem tot seguit, les particulars circumstàncies històriques de la capital de la Segarra li permeten disposar d'un registre fiscal excepcional, el de la *quèstia dels jueus*, on apareix consignada la nòmina de caps de casa o contribuents de l'aljama cerverina durant bona part del segle xv.⁷ Les dades procedents d'aquesta sèrie, combinades amb les que ens ofereixen altres documents concrets de naturalesa fiscal o financera, ens donen l'oportunitat única per provar de determinar quina era aproximadament la població jueva de Cervera durant la quinzena centúria i com va evolucionar l'aljama des del punt de vista demogràfic fins a l'expulsió de 1492.

2. La quèstia dels jueus

Com ja he dit, en principi, els jueus no estaven subjectes a cap de les càrregues fiscals del municipi perquè formaven part del «cofre e tresor» del rei i, per tant, pagaven directament els tributs al monarca. Aquesta tributació, tal com succeeix amb altres aspectes relacionats amb l'organització de l'aljama cerverina, encara no ha estat prou estudiada. No obstant això, sabem que els responsables de l'aljama recaptaven talles, *imposicions*, o s'endutaven a curt i llarg termini per tal de fer-se càrrec tant de les necessitats comunes com —sobretot— de les demandes del monarca, això és, les *cenés*, els *trahuts* i els subsidis que acostumaven a pagar la resta dels jueus de la Corona d'Aragó.⁸

Doncs bé, l'any 1366, el municipi cerverí va apoderar-se del *trahut* que anualment pagaven els jueus de la vila al rei, que era l'equivalent a la prestació

⁶ Sobre la qüestió de la demografia jueva a la Corona d'Aragó, vegeu les reflexions generals i les referències bibliogràfiques que, amb el pretext del cas aragonès, ofereix Motis, 2014, p. 23-30. Pel que fa a les estimacions numèriques, ara per ara, més fiables de l'evolució de la població jueva al Principat, vegeu Riera, 1980, p. 52-55; 1993, p. 55-70.

⁷ En altres indrets també s'han conservat taxacions similars a la de Cervera, però únicament de manera puntual per algun any concret, cas de Jaca el 1377: Romano, 1982.

⁸ No és aquest el lloc per fer un recull de les innombrables referències esparses a la fiscalitat de l'aljama cerverina, raó per la qual em remeto de nou a l'estudi panoràmic de J. Morelló sobre les aljames tarragonines, citat a la nota 3, per il·lustrar el tema. També pot resultar aclaridora la visió que ofereix J. Riera dins el context més ampli de l'organització de l'aljama gironina: Riera, 2012, p. 104-108, 188-190.

satisfeta pels cristians, també anomenada *quèstia*. En el marc de les angúnies financeres provocades per la guerra contra Castella, el rei Pere el Cerimoniós va decidir assignar el producte d'aquell tribut i, en el seu defecte, dels censos, rendes i altres drets que posseïa a la vila i vegueria de Cervera, al pagament de la pensió d'un censal mort que va vendre a la Paeria cerverina. Concretament, la quantitat pagada pels paers fou de 32.114 sous i 6 diners barcelonesos i, a canvi, el rei va comprometre's a satisfer anualment una renda de 2.667 sous i 10 diners i mig a la vila, això és, a un for o interès de 12.000 per 1.000 (8,3 %).⁹

Mercès a aquesta operació, les autoritats locals aconseguiren una nova font de finançament, la qual apareix designada a la documentació municipal com a *quèstia dels jueus*. Concretament, l'any 1366 el municipi cerverí va adquirir la facultat de sol·licitar anualment una determinada quantitat de diners als jueus de la vila i, com veurem, va gestionar-ne també la percepció. Tal com succeïa en la *quèstia* reial pagada pel municipi cristià, la quantia del *trahut* havia de ser proporcional a la grandària de la comunitat, i el seu repartiment constituïa, fonamentalment, un afer reial. Això explica que, entre la documentació municipal, no s'hagi conservat cap exemple de manifest dels jueus ni cap sessió del Consell dedicada a la regulació de la contribució d'aquest col·lectiu.¹⁰

Així doncs, a partir de 1367, els regidors municipals sol·licitaren periòdicament una quantitat en concepte de *quèstia* a l'aljama. Aquesta suma era determinada, cada tres anys, per un «taxador» nomenat pel rei, que acostumava a escollir un jurista o un notari de la vila per realitzar la tasca.¹¹

⁹ Turull et al., 1991, p. 268-284 (cf. ACSG, FM, Llibre de Privilegis, 1182-1456, f. 108r-113r, Barcelona, 24.09.1366).

¹⁰ Com veurem, la presència de jueus en els *manifests* dels cristians i els conflictes originats entorn de la contribució de determinades possessions de membres d'aquest col·lectiu no té res a veure amb la *quèstia dels jueus*, sinó amb el caràcter real de la *talla de la quèstia*.

¹¹ A començament del segle xv, l'encarregat de percebre els *terços* de la cort del veguer i tallar la *quèstia dels jueus* era Pere de Canet, notari (ACSG, FM, Consells, 1404, f. 38r, 03.07.1404; Consells, 1408, f. 69r-v, 19.11.1408). L'any 1408, en Canet moria i les autoritats locals proposaren Ramon de Vilaplana, notari, com a substitut (ACSG, FM, Registre Lletres, 1408, f. 154v, 20.11.1408). Entorn de 1420, el taxador de la *quèstia dels jueus* era misser Antoni de Vilaplana, jurista, i, l'any 1426, el rei nomenava Pere Roqueta per ocupar aquell càrrec (ACSG, FM, Quèstia, Talla, 1421-1430, f. 45r, 88r, 114r, 224v i 244v; ACSG, FM, Thesaurus Privilegiorum, 1326-1501, f. 67v, València, 16.12.1426; ACSG, FM, Consells, 1427, f. 13v, 09.01.1427). L'any 1442, documentem misser Pere Joan, àlies *Roig*, jurista, com a encarregat de determinar el tribut i, l'any 1455, misser Pere Boquet, també jurista (ACSG, FM, Memorials, 18.11.1442; ACSG,

Com ja he apuntat, aquest taxador establia la quantia de la *quèstia dels jueus* d'acord amb el nombre de llars de l'aljama i llur riquesa, i rebia a canvi una remuneració (que desconeixem) pagada per la mateixa comunitat jueva.¹² De moment, no pot determinar-se quin era el procediment emprat a l'hora de fer el repartiment de la derrama entre els jueus, però podem suposar que el comissari reial devia regir-se per criteris de proporcionalitat, similars als que podem documentar en altres aljames.¹³ Fos com fos, el cert és que, en algunes ocasions, la taxació del tribut no va ser considerada justa pels responsables de l'aljama i, en d'altres, van ser els regidors municipals els qui discreparen de l'estimació fiscal realitzada pel comissari.¹⁴ Malgrat tot, si el monarca no deia el contrari, la darrera paraula corresponia sempre al taxador, que cada trienni lliurava el trasllat de la derrama al municipi per tal que fos copiada en els *llibres de talles* generals i, d'aquí, en els quaderns emprats per fer efectiva la recaptació.¹⁵

FM, Consells, 1455, f. 78r-v, 23.04.1455). Aquest últim any, Joan de Vantallola, jurista, va taxar la *quèstia* esmentada perquè misser Boquet era a Nàpols, però, posteriorment, aquest darrer personatge va recuperar el càrrec i va mantenir-lo fins a la dècada de 1470 (ACSG, FM, Thesaurus Privilegiorum, 1326-1501, f. 74r, Barcelona, 02.05.1455; ACSG, FM, Quèstia, Talla, 1458-1469, f. 6v, 28r, 69r i 159r; ACSG, FM, Consells, 1472, f. 19r, 21.03.1472; ACSG, FM, Memorials, 28.12.1479). Finalment, el darrer taxador documentat, fins a l'any 1492, fou Antoni Bonet, notari (ACSG, FM, Consells, 1488, f. 53v, 22.11.1488; ACSG, FM, Notaments Racional, 1489-1491, f. 99v; ACSG, FM, Consells, 1492, f. 31v, 29.04.1492).

¹² L'any 1478, per exemple, el rei Joan II establia «que de ací avant no tatxau ni tatxar puxau la *quèstia* real que la dita aljama e singulars de aquella han acostumat pagar sinó al respecte que la dita vila de Cervera e singulars de aquella paguen la *quístia* a mossèn Johanet Giner e no més avant, en axí que si lo dit Johanet Giner fa gràcia alguna a la dita vila e singulars de aquella, en la dita gràcia haga a participar la aljama e singulars de aquella e en aquell respecte per foch que paguaran los singulars cristians de la vila, en aquell respecte tatxen e paguen los singulars de dita aljama, e los secretaris de la dita aljama sien tenguts donar a vos dit taxador de la *quístia*... lo nombre de fochs de la dita aljama e en aquells agan a tatxar e tatxen a la rahó que paguaran los singulars de la dita vila e no més avant, e en axí que si la dita vila paguaran cent lliures de *quístia* e són cent fochs e los dit la dita aljama seran deu fochs, la dita aljama e singulars de aquella no sien tenguts pagar sinó deu lliures e en aquella rahó, e axí en aquest respecte segons més o menys [...]» (Baer, 1970, p. 881-882).

¹³ Per al segle xv, si que es documenta un disposició —a la qual em referiré posteriorment amb més detall— on es regula temporalment el repartiment de l'impost directe a l'interior de l'aljama: Llobet, 2011. Vegeu, també, l'il·lustratiu cas gironí estudiat per Riera, 2012, p. 188-190; el de l'aljama d'Osca, analitzat per Motis, 1995, i, sobretot, el de la *peyta* de Jaca, taxada per un comissari reial l'any 1377 a cinc anys, tal com ens explica detalladament Romano, 1982.

¹⁴ Durant la dècada de 1380, mentre Iolant de Bar fou senyora titular del jueus de Cervera, la infanta va adreçar-se en dues ocasions (1383, 1386) als paers i al taxador per tal que aquest últim rebaixés la taxació de la *quèstia* en una tercera part, ateses les protestes dels jueus i l'emigració d'alguns casats que no podien fer-se'n càrrec (Riera, 2011, p. 10-11). Al cap de quaranta anys, el 1426, eren els regidors municipals els que qüestionaven la labor del taxador de la *quèstia*, perquè —segons ells— tot i l'augment de cases i jueus de l'aljama, disminuïa la quantia del tribut (ACSG, FM, Consells, 1426, f. 121v, 07.10.1426).

¹⁵ Vegeu la sèrie a ACSG, FM, Quèstia, Talles, 1421-1430, 1450-1451 i 1458-1469.

Malauradament, en el cas de la *quèstia dels jueus*, no hem trobat plecs de condicions com els que acompanyaven els contractes de la col·lecta de la *talla de la quèstia* dels cristians. Aquesta circumstància dificulta l'estudi del procés de recaptació de la derrama esmentada, però tenim prou indicis per realitzar-ne una reconstrucció força aproximada. D'aquesta manera, en vista de les notícies que proporcionen les auditories de comptes, podem deduir que les etapes que se succeïen en la col·lecta de la *quèstia dels jueus* eren idèntiques a les de qualsevol altra derrama feta a Cervera: la recaptació habitual, el constrenyiment dels deutors, la liquidació de *falles*, la fiscalització i l'*absolta*.¹⁶

Nogensmenys, hi ha un parell d'aspectes del procés de recaptació que van experimentar importants canvis al llarg del període estudiat: el recaptador i el destí de l'impost. En efecte, a finals del segle XIV, documentem l'assignació de la *quèstia dels jueus* al finançament de les obres de la muralla.¹⁷ Posteriorment, a començaments del segle XV, les autoritats locals encomanaren la col·lecta al *missatger* o *verguer* municipal, el qual cobrava dotze diners barcelonesos per lliura recaptada i acostumava a bestreure diners per pagar petites despeses de la clavaria.¹⁸ A partir de 1430, el tribut i la seva percepció foren assignats al sagristà de l'església parroquial de Santa Maria com a remuneració per la feina de tocar les campanes i les hores a la vila.¹⁹ Aquesta assignació va mantenir-se fins a vigílies de la Guerra Civil (1460), quan els regidors decidiren consignar el producte de la *quèstia dels jueus* al pagament de les pensions dels censals morts venuts als òbits de l'església parroquial.²⁰ L'esclat

¹⁶ Aquestes liquidacions de *falles* (quantitats que per una raó o altra no podien cobrar-se) i auditories de comptes acostumen a aparèixer al final de les nòmines de la *quèstia dels jueus* contingudes en els *llibres de la talla* citats en la nota anterior.

¹⁷ ACSG, FM, Clavaria, 1395, f. 22r; Comptes Clavari, 1397, f. 92r.

¹⁸ ACSG, FM, Clavaria, 1399, f. 109v; ACSG, FM, Quèstia, Talla, 1421-1430, f. 15r, 88r i 114r.

¹⁹ L'any 1429, el Consell va acordar l'assignació de la *quèstia dels jueus* als sagristans que regien el campanar de Santa Maria i tocaven les hores nocturnes i diürnes (ACSG, FM, Consells, 1429, f. 50r-v, 21.03.1429). Després d'aquesta assignació, l'ingrés desapareix del llibre de clavaria i també ho fan les despeses en concepte de toc de campanes. Posteriorment, disposem de múltiples referències al cobrament de la *quèstia dels jueus* per part del sagristà i, l'any 1447, també documentem un acord del Consell segons el qual el *sonador d'orgues* de l'església parroquial rebria els diners d'aquella derrama que sobressin després de pagar el campaner (ACSG, FM, Consells, 1447, f. 99r-v, 02.09.1447).

²⁰ ACSG, FM, Notaments Racional, 1458-1461, f. 115r; ACSG, FM, Quèstia, Talles, 1458-1469, f. 159r-160r.

del conflicte va interrompre el pagament dels censals i també la recaptació efectiva de l'impost, que no documentem una altra vegada fins a l'any 1473, quan l'encarregat de la percepció era novament el *verguer* municipal.²¹ Tanmateix, l'any 1477, la necessitat de diners que tenia el municipi per pagar un maridatge al rei va obligar les autoritats locals a empenyorar la *quèstia dels jueus*, que no reapareix dins dels llibres de clavaria fins a 1486.²²

Després d'aquesta data, el tresorer municipal va continuar ingressant el producte d'aquest tribut fins que, l'any 1492, fou decretada l'expulsió dels jueus. Aquesta ordre reial va obrir un procés llarg i complicat entre el municipi i l'aljama, el qual també afectava el monarca, causant de tot aquell problema. Les autoritats locals adoptaren una posició maximalista i, davant la manca de resposta del rei, reclamaren a l'aljama: les moltes pensions que, des de 1366, la monarquia havia deixat de pagar; el retorn del capital del censal mort (32.114 sous i 6 diners barcelonesos) comprat per la vila i la *quèstia grossa* o dret de traspàs que —com veurem més endavant— havien de pagar pels seus béns les persones que abandonaven Cervera.²³ La resposta dels jueus fou que tant les pensions com el capital de la renda esmentada havien de ser pagats pel rei i que el municipi no tenia cap dret a demanar-los *quèstia grossa*, perquè els seus béns no eren de *contribució*. Finalment, després de moltes disputes, ambdues parts acceptaren una sentència donada pels oficials reials de la vila, nomenats pel monarca com a comissaris per resoldre aquella qüestió. Aquesta sentència establí que l'aljama solament hauria de pagar al municipi 8.000 sous barcelonesos en concepte de propietat de la *quèstia* i 800 sous barcelonesos per les pensions degudes, però deixava la porta oberta al fet que les autoritats locals poguessin reclamar, a compte dels emoluments reials, la resta de diners que faltaven fins a arribar als 32.000 sous barcelonesos que havien pagat pel censal mort comprat al rei. No sabem exactament com va acabar l'afer, ja que

²¹ ACSG, FM, Dates i Rebudes, 1474, f. 24v; ACSG, FM, Clavaria, 1476, f. 49r.; ACSG, FM, Àpoques Comunes, 1477, f. 80v.

²² Els regidors municipals vengueren amb carta de gràcia la *quèstia dels jueus* a Isabel, muller de Llorenç Martorell, per cent lliures barceloneses que necessitaven per realitzar el primer pagament del maridatge de la reina de Sicília, filla de Joan II (ACA, C, reg. 3330, f. 103v-104r, Barcelona, 02.12.1477; ACSG, FM, Àpoques Comunes, 1477, f. 85r; Àpoques Comunes, 1478, f. 30v). Després de 1477, no tenim notícies de la recaptació d'aquell tribut fins a l'any 1486, quan documentem l'assignació de l'impost a Jafudà de Quercí, jueu, el qual reconeixia haver rebut 10 lliures i 10 sous barcelonesos en aquell concepte (ACSG, FM, Àpoques Comunes, 1486, f. 12r). L'any 1487, la *quèstia dels jueus* reapareix dins dels ingressos de la clavaria municipal (ACSG, FM, Clavaria, 1487, f. 4r).

²³ Vegeu nota 51.

solament tenim constància de l'ingrés d'uns 6.000 sous barcelonesos per part de la tresoreria municipal.²⁴ Teòricament, els diners que restaven fins a 8.800 sous barcelonesos havien d'obtenir-se de la venda dels béns deixats pels jueus a la vila, però, l'any 1496, tenim notícies del segrest d'aquelles propietats per part del tresorer reial.²⁵ Finalment, l'any 1510, documentem un acord del Consell (que no va fructificar) en què es decidia demanar al rei el lliurament de les *lleudes* de la vila com a compensació pels 22.000 sous barcelonesos que encara devia la monarquia a Cervera per la propietat de la *quèstia dels jueus*.²⁶

Com pot veure's, doncs, entre 1366 i 1492 l'aljama cerverina va pagar ininterrompudament el tribut al municipi cerverí, però aquesta contribució no fou ni de bon tros la que devien esperar les autoritats municipals quan van comprar la renda de 2.667 sous i 10 diners barcelonesos anuals al rei Pere el Cerimoniós. A tall d'exemple, una referència de l'any 1377 permet comprovar que després del primer decenni el monarca ja devia més de 300 lliures barceloneses a la vila en concepte de pensions, de la qual cosa podem deduir que la *quèstia dels jueus* solament proporcionava entorn dels 2.000 sous barcelonesos anuals al municipi.²⁷ No tenim constància del pagament d'aquests endarreriments, que es devien haver multiplicat considerablement l'any 1426, quan els paers es queixaven que el tribut no arribava als mil sous barcelonesos, tot i l'increment de cases i jueus que, segons ells, havia experimentat la vila.²⁸ Tal com hem dit, aquesta situació era fruit de l'escàs control que podia exercir el municipi a l'hora d'establir la contribució jueva, ja que la tasca era encomanada pel rei a determinades persones que havien de

²⁴ La documentació municipals compresa entre els anys 1492 i 1495 conté un important nombre de referències que permeten resseguir tot el conflicte, el qual, com hem dit, va resoldre's amb una sentència dels oficials reials de la vila que transcriu (parcialment) Baer, 1970, p. 882, 26.06.1492. L'any 1494, aquesta sentència fou confirmada pel lloctinent general de Catalunya, Joan de Lanuza, i el llibre de clavaria de 1495 registra un ingrés de 306 lliures, 17 sous i 6 diners barcelonesos, que els jueus van dipositar a la taula de canvi de Barcelona (ACSG, FM, Pergamins, Barcelona, 15.10.1494; ACSG, FM, Clavaria, 1495, f. 2v-3v). Per a més informació sobre aquest episodi, vegeu també la recopilació de documents factícia realitzada per Faust de Dalmasas (ACSG, Fons Dalmasas, núm. 3001, 3018, 3021r i 3021v) i Conde, 1991, doc. 2, 77, 78, 85 i 138.

²⁵ ACSG, FM, Consells, 1496, f. 50v, 20.07.1496.

²⁶ ACSG, FM, Consells, 1510, f. 30r-v, 08.05.1510.

²⁷ L'any 1377, Pere el Cerimoniós es comprometia a restituir als regidors cerverins 6.410 sous i 6 diners barcelonesos que devia per la pensió esmentada, a causa de la insuficiència de la *quèstia dels jueus*, i consignava els ingressos dels oficials reials de la vila al pagament d'aquest deute (ACSG, FM, Pergamins, Barcelona, 08.09.1377).

²⁸ Vegeu nota 14.

taxar la *quèstia* segons el nombre de llars de l'aljama. Amb aquest argument, després del conflicte civil, els responsables de la comunitat hebrea encara aconseguiren reduir més el tribut i, per aquesta raó, resulta comprensible que, l'any 1492, les autoritats municipals ceriverines se sentissin perjudicades per la pèrdua de la minsa contribució dels jueus i lluitessin per aconseguir, com a mínim, el retorn del capital que els seus antecessors havien prestat a la Corona.

3. L'evolució de la població jueva

A grans trets, aquests són l'origen, les característiques i l'evolució de la *quèstia dels jueus*, recaptada fins a l'any 1492 per les autoritats municipals de Cervera. Pel que fa a les nòmimes fiscals generades durant el segle xv per la recaptació d'aquest tribut, com he apuntat, podem trobar-les en els mateixos registres en què es consignaven les talles imposades per la Paeria a la població cristiana. Aquests registres es coneixen amb el nom de *llibres de talles* i contenen el que pertocava pagar als diferents contribuents de la vila de Cervera cada vegada que el municipi imposava una derrama ordinària o extraordinària.

Habitualment, en el cas dels cristians, la suma deguda era el resultat d'una operació matemàtica consistent a aplicar una determinada taxa, fixada per les autoritats municipals, sobre el valor dels béns que cadascú declarava en el manifest. En la *quèstia dels jueus*, però, ja he dit que era un taxador nomenat pel rei l'encarregat de determinar, cada tres anys, el que havia de pagar anualment cada foc o unitat fiscal de l'aljama, probablement, seguint criteris de proporcionalitat semblants als dels cristians o als documentats en altres aljames. El taxador lliurava un trasllat de la *quèstia* als regidors, que la feien copiar en el quadern lliurat al recaptador per tal d'anotar-hi la percepció efectiva del tribut, i en els llibres de talles per tal de fiscalitzar-ne la col·lecta. De moment, no s'ha localitzat cap dels quaderns ni tampoc hipotètics *manifests* de béns a partir dels quals es pogués haver fet la taxació reial. La nostra referència principal és —com deia— la dels *llibres de talles* i, més concretament, les nòmimes de jueus contingudes en els registres corresponents als anys 1421-1430, 1450-1451 i 1458-1469.²⁹ De manera extraordinària, també disposem de les dades corresponents a un document solt, on consta la

²⁹ Vegeu nota 15.

taxació de la *quèstia* per al trienni 1491-1493.³⁰

Mercès a aquesta documentació disposem de les *quèsties* dels anys 1421, 1422, 1423, 1425, 1428, 1429, 1430, 1450, 1459, 1460, 1461, 1462, 1468 i 1491. Aquestes nòmines fiscals contenen, com he apuntat, una relació de caps de casa o responsables d'unitats fiscals, de vegades dividits entre el call Sobirà i el Jussà, amb la quantitat que el taxador determinava que havia de pagar cadascun d'ells. Gairebé sempre, aquests subjectes fiscals eren homes que sovint actuaven en representació d'un conjunt d'individus dependents (esposa, fills, germans...), tot i que també s'hi documenten dones, en la seva major part vídues, o menors orfes representats per algun tutor. En molts casos, les nòmines van seguides de la posterior auditoria de comptes, on s'indica la quantitat finalment recaptada, les *falles* o sumes que no van poder cobrar-se i, si escau, la liquidació final realitzada per l'interventor municipal, això és, el racional. A continuació es presenta un quadre amb el nombre de contribuents o unitats fiscals continguts en les diferents *quèsties* conservades, incloent-hi la taxació de 1491, i els principals detalls que ens ofereixen:³¹

QUADRE 1

Any	Hereus	Dones	Total	Call Sobirà/Jussà	Referència
1421	1	10	45	—	Talles, 1421-1430, f. 45r-46r
1422	1	6	47	—	Talles, 1421-1430, f. 88r-89r
1423	0	8	47	28/19	Talles, 1421-1430, f. 114r-115r
1425	0	5	44	28/16	Talles, 1421-1430, f. 162v-163r
1428	0	4	49	27/22	Talles, 1421-1430, f. 224r-226r
1429	0	4	49	27/22	Talles, 1421-1430, f. 244v-245r

³⁰ ACSG, Fons Dalmasas, núm. 3015; ACSG, Manuscrits, 2.27 i 2.28. Aquests documents han estat transcrits per Surribas, 2008, p. 711-713.

³¹ El signe — indica que no es fa referència a la distribució entre els dos calls de la vila, i les xifres entre claudàtors corresponen a anys en què el mal estat de la documentació planteja dubtes sobre la suma total de contribuents. Malgrat tot, la xifra és força aproximada i no crec que varii en més d'un o dos individus. No puc dir, però, si hi havia contribuents absents pel fet de gaudir d'una franquesa especial atorgada pel rei en algun moment o bé per raó de pobresa, tot i que m'inclino a pensar que no i que es computa la pràctica totalitat d'unitats fiscals que componia l'aljama ceriverina.

1430	0	4	49	27/22	Talles, 1421-1430, f. 276r-276v
1450	0	4	45	—	Talles, 1450-1451, s. f.
1458	0	5	43	—	Talles, 1458-1469, f. 6v-7r
1459	1	3	46	—	Talles, 1458-1469, f. 38r
1460	1	[3]	[46]	—	Talles, 1458-1469, s. f.
1461	1	[1]	[43]	—	Talles, 1458-1469, f. 159r-v
1462	0	0	21	—	Talles, 1458-1469, f. 199r
1468	0	0	9	—	Talles, 1458-1469, f. 245r
1491	0	2	31	—	Fons Dalmasas, núm. 3015

No puc determinar exactament a quants habitants equivaldria exactament cada foc o unitat fiscal consignada en les nòmines de la *quèstia dels jueus*. Malgrat tot, disposem de referències historiogràfiques i documentals que ens permeten especular al respecte. Així, per exemple, Gaspar Feliu i altres historiadors que s'han ocupat de la demografia medieval al Principat ens recorden que habitualment s'aplica un coeficient de 4-5 persones per foc fiscal.³² Aquesta xifra coincideix precisament amb la que s'estimà a Cervera l'any 1478, quan els paers proposaren cobrar anualment l'impost que gravava el consum de farina per caps, això és, que «quiscun singular paguàs per tantes persones com seran e tenran en lurs cases», considerant que «unes cases ab altres stan cinch persones».³³ La referència, però, correspon a les llars cristianes i pot quedar-nos el dubte de si les unitats fiscals jueves responien exactament al mateix patró familiar o bé a una agrupació menor, tal com han afirmat alguns historiadors.³⁴ Un document excepcional, referit a Tortosa i

³² Vegeu nota 2.

³³ Concretament, atesos els problemes que plantejava el cobrament de la imposició de la farina i els fraus que s'hi cometien, els paers de l'any 1478 proposaren «[...] que quiscun singular paguàs per tantes persones com seran e tenran en lurs cases, comtant e donant per quiscuna persona quatre migeres, troben que unes cases ab altres stan cinch persones, de que paguant en aquesta forma no si porian fer fraus e encara se'n seguiria gran útil a la vila que'n procehiria molt més de la molilla que vuy no se'n ha [...]» (ACSG, FM, Consells, 1478, f. 29v, 24.03.1478).

³⁴ M. A. Motis fa un repàs d'aquestes tesis, citant R. H. Bautier, que proposa un índex de 4,3 per als focs jueus de Carpentràs enfront dels 5,2 per als cristians; M. Grau Montserrat defensa un coeficient de 4,5 per a l'aljama de Besalú, i J. R. Magdalena Nom de Déu el redueix a 3,5 per a la de Castelló de la Plana (Motis, 2004, p. 86, nota 118).

datat pels volts de 1416, alimenta aquest dubte, ja que s'hi consignen 87 «caps de cases», entre jueus i conversos, equivalents a 331 «ànimes» o habitants, la qual cosa ens dona una mitjana de 3,80 persones per llar.³⁵ Malgrat tot, no sembla tampoc aventurat prendre com a referència les 4-5 persones per llar i afirmar que, durant el segle xv, la població jueva de Cervera va oscil·lar entre les 196-245 persones que es documenten al final de la dècada de 1420 i les 36-45 persones que restaren a la vila després de l'assalt al call de la Guerra Civil (1468). Posteriorment, la població jueva es recuperà i a les vigílies de l'expulsió podem estimar que hi havia entre 124-155 jueus a Cervera.

QUADRE 2

Any	4 pers./foc	5 pers./foc	Any	4 pers./foc	5 pers./foc
1421	180	225	1458	172	215
1422	187	235	1459	184	230
1423	187	235	1460	184	230
1425	176	220	1461	172	215
1428	196	245	1462	84	105
1429	148	185	1468	36	45
1430	196	245	1491	124	155
1450	180	225			

Aquestes dades i estimacions poden ser complementades i contrastades amb les que ens ofereixen altres fonts de tipus fiscal o financer, com ara una interessant sentència promulgada l'any 1446 en relació, precisament, amb el pagament de talles i amb l'elecció de secretaris i consell de l'aljama durant els tres anys següents. A banda de proporcionar-nos valuoses notícies sobre el funcionalment de la fiscalitat directa dins de la comunitat hebrea de Cervera i dels seus òrgans polítics, el que aquí m'interessa remarcar és que segons aquest document notarial, en aquells moments, l'aljama apareix integrada per 45 unitats fiscals encapçalades, totes elles, per homes. D'aquestes 45 unitats, 10 es troben integrades en un grup que hem de suposar que comprenia la població més rica, ja que habitualment s'havia de fer càrrec del 58 % de

³⁵ Salvadó, 1999, p. 84-87.

càrrega fiscal, mentre que l'altre 42 % corresponia a un segon grup, integrat per 35 unitats fiscals. En aquest darrer cas és sempre una sola persona la que s'esmenta com a representant familiar, mentre que en el primer es parla d'Issac Orabona i els seus dos gendres, Issac de Quercí i el seu fill homònim, Samuel Astruc Cavaller i el seu gendre i Issac Salomó Cohén i la seva sogra, na Goig. No puc determinar si aquest fet particular respon a la integració de més d'una família nuclear dins la mateixa unitat fiscal ni tampoc no puc explicar a què responen les 47 famílies que identifica Josep M. Llobet, autor de l'estudi on es transcriu la sentència. Probablement, ho fa partint dels noms que apareixen en el document previ en què es nomenen els àrbitres encarregats de dictaminar sobre la qüestió: 2 secretaris, 6 consellers, 35 membres de l'aljama i els 4 àrbitres. Sigui com sigui, es tracta d'una suma (45/47/50) molt similar a la que ens donen coetàniament els *llibres de talles* per a la *quèstia dels jueus*.³⁶

Quelcom similar succeeix en el cas d'un altre tipus de dades demogràfiques complementàries: les que ofereix la documentació —també notarial— generada per la venda de censals morts per part de l'aljama. Com és sabut, els censals morts eren operacions de crèdit en virtut de les quals un comprador (o creditor) comprava a un venedor (o deutor) el dret a percebre una renda anual per una determinada quantitat de diners. El preu de la transacció constituïa el capital prestat, i la pensió equivalia a l'interès periòdic, que s'expressava habitualment en un tant per mil: un censal al 20.000 per 1.000, per exemple, era equivalent a un interès del 5 % (20.000 sous de capital i 1.000 de pensió). Pel que fa a la resta, l'operació estava garantida per tota una sèrie de clàusules en les quals no val la pena aturar-se, tret d'una que és fonamental per al tema que ens ocupa. Em refereixo concretament a l'obligació que contreïen tots els individus que formaven una comunitat quan aquesta, actuant com a persona jurídica, creava un censal mort per aconseguir diners que li permetessin fer-se càrrec d'una determinada necessitat general. En aquest cas, els integrants de la comunitat havien de comprometre les seves persones i béns per garantir l'operació en cas d'impagament de la pensió anual, la qual cosa es materialitzava en la signatura del sindicat general, pel qual es constituïa un procurador que actués en nom de la persona jurídica, o bé altres documents relacionats amb el contracte de venda del censal, que incloïen en alguns casos determinats béns com a garantia concreta addicional.³⁷

³⁶ Llobet, 2011.

³⁷ Vegeu la bibliografia de referència sobre la venda de censals morts i violaris per part d'institucions

Doncs bé, Agustí Duran i Sanpere i Josep M. Llobet i Portella donen notícia dels integrants de l'aljama cerverina que garantiren les vendes de diversos censals realitzades en el decurs dels anys 1453 i 1454 amb el propòsit d'aconseguir diners per satisfer algunes necessitats de la comunitat; segurament, per algun donatiu atorgat al rei Alfons el Magnànim, llavors a Nàpols, tal vegada per aconseguir el privilegi del nou regiment de l'aljama de l'any 1453.³⁸ El complex episodi encara no ha estat estudiat amb detall i no és aquest el lloc per fer-ho. Més enllà dels detalls fiscals i financers de la transacció, el que m'interessa recalcar en aquest cas és que Josep M. Llobet documenta 49 famílies entre els garants de l'operació de crèdit documentada l'any 1453: 39 matrimonis, 5 homes sense parella i 5 dones vídues. Val a dir que, al contrari del que succeïa en el cas de la *quèstia dels jueus*, aquí es fa esment de tots els matrimonis, especificant-ne els noms, tant dels homes com els de les dones, amb l'objectiu probable de comprometre la totalitat dels seus béns, inclosos els parafernals, i assegurar-ne l'execució, si esqueia.³⁹ Per la seva part, Agustí Duran publicà una nòmina de 51 famílies corresponents als censals venuts l'any 1454 —segons Llobet, amb alguns errors— que incloïa 38 matrimonis, 9 homes desparellats i 4 vídues.⁴⁰

Com deia, malgrat que no puguem determinar si la referència (foc, matrimoni, família...) utilitzada en el cas dels censals i en el de la *quèstia* és la mateixa, el cert és que les xifres que ens donen ambdós tipus de fonts són força similars. I també ho són les que ens proporciona el fogatge de 1491, elaborat per atendre el maridatge de la infanta Isabel amb el príncep de Portugal. Tal com ens indica Gaspar Feliu, les dades conservades per aquest recompte de focs són molt parcials i poden considerar-se com un precedent del fogatge general de 1497.⁴¹ Tampoc en aquest cas no entraré a valorar els criteris seguits a l'hora de confeccionar aquest tipus de fonts conservades per als segles XIV i XV, ja que varien depenent de les circumstàncies i no sempre

diverses, així com sobre les característiques jurídiques d'aquest tipus d'operacions creditícies, que ofereix Verdés, 2015. En aquest estudi també es dona notícia d'alguns estudis que s'ocupen, concretament, de la venda de rendes per part d'aljames catalanes, com ara el de Rich, 1999.

³⁸ Duran, 1977, p. 357-359 (cf. ACSG, Fons Dalmases, núm. 3009); Llobet, 2015. També transcriu la nòmina del censals de 1454 Surribas, 2008, p. 608-616.

³⁹ Llobet, 2015, p. 33-37.

⁴⁰ Llobet, 2015, p. 31. M. J. Surribas ofereix, així mateix, una relació de noms datada l'any 1452 i integrada per 50 «heads of family that in 1452 resided in the *Call* of Cervera» (38 matrimonis, 8 homes i 4 dones), tot i que no queda clara la seva procedència (Surribas, 2008, p. 604-605).

⁴¹ Feliu, 1999, p. 24.

responen a criteris demogràfics. Malgrat tot, en el nostre cas, la xifra que extreu Jaume Riera d'un registre del Mestre Racional, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, sembla força aproximada i pràcticament coincideix amb la que ofereix la darrera taxació de la *quèstia dels jueus*: 32 focs en el fogatge per 31 contribuents a la *quèstia*.⁴²

En canvi, aquesta xifra varia en el cas de les dades procedents d'una talla que, de manera extraordinària, el municipi va cobrar l'any 1461 als membres de l'aljama per reparar les muralles de la vila i també en el de les nòmines de jueus que, durant el darrer terç del segle xv, apareixen en els manifestos cristians.

Tal com hem vist, més enllà de les notícies indirectes que ens proporciona la sentència de 1446, no hem tingut la sort de localitzar cap de les derrames que feu l'aljama abans o després d'aquest dictamen. En canvi, sí que tenim dades procedents de la contribució jueva a les talles fetes per la Paeria. Al començament d'aquest article he dit que, teòricament, els jueus de la vila no havien de pagar les talles dels cristians perquè ja satisfien les particulars. Tanmateix, durant els segles xiv i xv, les autoritats cristianes van fer mans i mànigues per aconseguir que, de manera general o particular, els jueus acabessin pagant-les, i, en determinats casos, ho aconseguiren. Concretament, dues foren les raons principals per les quals es documenta aquesta contribució: el pagament de talles extraordinàries que s'imposaren per satisfer despeses que beneficiaven la totalitat de la població ceriverina —tant se val quina fos la seva condició—, i la tributació per béns comprats pels jueus a cristians que, prèviament, els havien obligat als deutes contrets per la Paeria mitjançant censals.⁴³

Com pot suposar-se, la talla de 1461 correspon al primer grup, justificat amb el conegut argument que «digna cosa és que qui sent el profit deu sentir el dany». En un altre estudi, ofereixo més detalls sobre aquest tipus d'impost municipal extraordinari que les autoritats ceriverines intentaren estendre, de grat o per força, a col·lectius habitualment exempts, com ara nobles,

⁴² Riera, 1999, p. 35. Aquest autor documenta que els jueus de Tarragona pagaren per 17 focs; els de Cervera, per 32, i els de Lleida, per 38 (cf. ACA, Mestre Racional, vol. 2571, f. 127r, 287v i 438v-439r).

⁴³ No m'ocupo aquí de la contribució dels jueus a les imposicions del municipi ni dels conflictes i pactes que aquesta motivà, tot i que la dinàmica fiscal s'inscriu en un context similar (per a més detalls, vegeu Verdés, 2004, p. 803-805).

eclesiàstics i jueus.⁴⁴ En el cas de l'aljama, concretament, documentem de manera indirecta que, l'any 1436, va comprometre's a contribuir en l'obra de la font de les Verges i que, l'any 1453, els regidors acordaren «aemprar en comú o particularment» els jueus perquè col·laboressin en el finançament d'un plet que també els afectava.⁴⁵ L'any 1461, en el context d'inestabilitat militar que va precedir l'esclat de la Guerra Civil, les autoritats cristianes aconseguiren novament la col·laboració fiscal dels jueus per fortificar la vila i, en aquesta ocasió, hem tingut la sort de conservar la nòmina fiscal gràcies, també, als *llibres de talles*.⁴⁶ No puc determinar exactament quin fou el criteri emprat a l'hora d'establir aquesta derrama extraordinària, però el cert és que no era el mateix que en la *quèstia dels jueus*. Com ja hem vist, en el mateix registre s'hi consignaren també les quèsties de 1458-1461, on es computen entre 43 i 46 unitats fiscals, mentre que a la talla dels murs hi apareixen 57 contribuents, *donats de mà dels secretaris* [de l'aljama] i distribuïts entre el call de Capcorral (29) i el del Portal Mitjà (28). Podem especular amb la possibilitat, força plausible, que es tractés d'una capitació cobrada entre totes aquelles persones que estiguessin en condicions de prestar un servei laboral en l'obra de la muralla. Això explicaria que tots els contribuents paguessin el mateix, tant si eren jueus com cristians⁴⁷ (26 sous barcelonesos), i que en la derrama per als murs no hi constin contribuents agrupats (pare i fill, fill i mare, gendre i sogra...) sota un mateix individu. Val a dir, finalment, que en aquesta darrera hi apareixen 10 dones, enfront de les 3-5 de les quèsties de 1458-1461, però cap menor representat pel seu tutor, probablement perquè es considerava que no eren aptes per prestar el servei laboral (vegeu el quadre 1). Fet i fet, per tant, ens trobaríem davant d'una xifra, la de la talla del mur, que responia a criteris fiscals lleugerament diferents dels de la *quèstia*, la sentència i els censals; qui sap si a famílies nuclears, tant se val si les encapçalaven homes o dones, sempre que un dels membres estigués en condicions físiques de treballar a l'obra.⁴⁸

⁴⁴ Verdés, en premsa.

⁴⁵ ACSG, FM, Clavaria, 1438, f. 37v; Consells, 1453, f. 80r, 28.09.1453.

⁴⁶ ACSG, FM, Talles, 1458-1469, f. 146v-147v.

⁴⁷ Vegeu la talla distribuïda entre els veïns cristians pel mateix motiu a ACSG, FM, Talles, 1458-1469, f. 141r i seg.

⁴⁸ També podríem especular amb la possibilitat que, tractant-se d'una prestació de tipus personal (la jova), hi contribuïssin jueus pobres que no constaven a la *quèstia*, tot i que —com he dit més amunt— no creiem que hi pogués haver gaires contribuents exempts d'aquest tribut; una altra cosa és que després se'ls eximís del pagament i constessin a les *falles*.

Una menció a part també mereix, i de manera encara més clara, la segona modalitat de contribució jueva a les talles cristianes, això és, pels béns anomenats de «contribució». Des de finals del segle XIII, com a mínim, les autoritats municipals recaptaven anualment una talla que servia per satisfer la *quèstia* que també sol·licitava el rei als veïns cristians de la vila i altres necessitats de la comunitat; d'aquí que s'anomenés *talla de la quèstia* o, simplement, *quèstia*. Sense entrar en els detalls particulars, pot dir-se que aquesta derrama havia de ser pagada, bàsicament, per tots els veïns o propietaris (útils) de béns situats dins la vila o el seu terme, de manera proporcional (per sou i per lliura) al valor de les possessions que declaraven en el *manifest*. Com he apuntat, en principi, dins d'aquest col·lectiu de persones subjectes a la *talla de la quèstia* no hi estaven inclosos, per raons diverses, els nobles, els juristes, els metges, els jueus, les persones jurídiques i els veïns que havien rebut una franquesa del rei o del municipi.⁴⁹ Per tant, existia un ampli sector de la població cerverina que eludia la tributació i, el que era pitjor, constituïa una via d'escapament de massa contributiva quan adquirien els béns de contribuents. Aquesta fou la raó principal per la qual les autoritats municipals cerverines, des de començament del segle XIV, practicaren una política d'eliminació de franqueses personals, que tingué com a exponent inicial els conflictes amb el clergat de la vila.⁵⁰ Durant la segona meitat de la catorzena centúria, l'endeutament de la vila va provocar una intensificació d'aquesta pressió municipal, la qual es manifestà a través de la reivindicació del criteri de subjecció real a l'impost, en funció —com he dit— de les obligacions que mantenien les propietats dels cerverins amb els deutes (censals) contrets per la Paeria en nom de tota la comunitat o *universitas*. La mostra més visible d'aquesta política va ser la creació d'un dret de traspàs anomenat *quèstia grossa*, decidí a l'hora de restringir al màxim les exempcions. Efectivament, durant els primers anys del segle XV, les autoritats municipals iniciaren una ofensiva per tal de consolidar el cobrament de l'impost que gravava els béns que queien en *mà morta* o passaven a habitants exempts per una raó o una altra i, aprofitant els desproporcionats drets reclamats en concepte de traspàs, els paers arribaren a acords amb persones físiques o jurídiques que gaudien d'exempció perquè contribuïssin per aquelles propietats, especialment pels censals i els immobles que adquirien d'antics contribuents.⁵¹

⁴⁹ Per a més detalls, vegeu Verdés, 2004, p. 870-936 (especialment, p. 871-884).

⁵⁰ Verdés, 2004, p. 938-943.

⁵¹ Verdés, 2004, p. 948-951.

Com pot suposar-se, els jueus no foren cap excepció i, al llarg del segle xv, documentem la creixent pressió sobre els membres de la comunitat hebrea per tal que contribuïssin pels béns que havien estat de veïns cristians de la vila. Així, des de començaments de la quinzena centúria tenim constància de casos diversos en què es reclamà la *talla de la quèstia* a jueus, com ara el que es documenta l'any 1423, quan s'exigí el pagament del tribut per un alberg que era propietat d'un antic jueu cerverí anomenat Abraham Dangor. Aquest s'havia convertit al cristianisme, sota el nom de Galceran Sacirera, i va posar les seves propietats en el *manifest* dels cristians. Ara bé, en morir, l'alberg va ser comprat un altre cop per jueus que no volien contribuir a la *quèstia* cristiana perquè ja pagaven la jueva. Davant d'aquest fet, considerant que l'alberg havia estat d'un cristià i no havia pagat el dret de traspàs (*quèstia grossa*), el Consell va acordar que la propietat havia de continuar pagant l'impost cristià.⁵²

Fruit d'aquesta dinàmica, tant en els *manifests* cristians com en els *llibres de talles*, comencen a aparèixer-hi nòmnes de jueus propietaris de «béns de contribució». Mancats d'estimes conservades pel quarter de Capcorral, que és on es consignaven els membres de la comunitat hebrea,⁵³ fins a l'any 1469 podem trobar-ne, per exemple, en els llibres de talles dels anys 1430 (7), 1450 (19), 1451 (19), 1459 (21) o 1469 (20).⁵⁴ I, a partir d'aquesta darrera data, també comencem a documentar un apartat dedicat als jueus dins els *manifests* corresponents al quarter esmentat, concretament en les estimes dels anys

⁵² ACSG, FM, Consells, 1423, f. 115r-v, 25.09.1423. Vegeu, també, una altra disputa posterior, especialment il·lustrativa pels arguments que utilitzen ambdues parts, documentada l'any 1478 i protagonitzada per Baró Creixent, Simeó Porta i altres jueus que es negaven a cedir davant les demandes dels paers (ACSG, Fons Dalmases, núm. 3031).

⁵³ Per als segles baixmedievals, l'ACSG conserva manifestos dels següents anys i quaters: 1340 (Capcorral), 1352 (Plaça), 1366 (Montseré, Plaça), 1369 (Capcorral), 1374 (Plaça), 1375 (Framenors), 1378 (Montseré), 1382 (Plaça), 1412 (Plaça), 1421 (Preveres), 1426 (Montseré), 1437 (?), 1447 (Plaça, Framenors), 1451 (?), 1460 (Plaça), 1469 (Plaça, Framenors, Capcorral), 1476 (Plaça, Montseré, Framenors, Capcorral), 1483 (Plaça, Montseré, Framenors, Capcorral), 1490 (Plaça, Montseré, Framenors, Capcorral), 1497 (Montseré, Capcorral), 1504 (Plaça, Montseré, Framenors, Capcorral) i 1511 (Plaça, Montseré, Framenors, Capcorral). Cal advertir, però, que aquesta sèrie també conté múltiples fragments de manifestos realitzats, durant els segles xiv-xv, per altres quaters o en altres dates, els quals no han estat catalogats i tal vegada podrien correspondre al quarter de Capcorral i contenir referències a jueus.

⁵⁴ ACSG, FM, Quèstia, Talles, 1421-1430, f. 251r-270r.; 1450-1451, s. f.; 1458-1469, f. 39r i seg., s. f. M.ª José Surribas ja va documentar també la relació de noms jueus que apareixen al quadern de recaptació de la talla de la *quèstia* cristiana de l'any 1469, on només hi ha 20 dels 22 contribuents consignats en el manifest del mateix any (Surribas, 2008, p. 644-645).

1469, 1483 i 1490.⁵⁵

Dues d'aquestes nòmines han estat estudiades —les dels *manifests* de 1469 i de 1490—, i també ha estat analitzada la presència de conversos en les estimes posteriors a l'expulsió de 1492.⁵⁶ Ara bé, cap dels historiadors que ho han fet no sembla haver-se adonat de la particular lògica fiscal que presidia —almenys, a Cervera— la tributació dels jueus, la qual cosa explica que alguns d'ells hagin especulat amb la possibilitat que es tractés d'un relació de membres de l'aljama. Res més inexacte, ja que si comprovem les declaracions dels jueus en els manifestes, veurem que només inclouen immobles situats fora dels calls cerverins. I, el que és més important, si comparem —per exemple— el manifest de 1490 amb la taxa de la *quèstia* de 1491, ens adonarem que al primer hi figuren 23 jueus, mentre que en la segona hi ha 31 unitats fiscals. Per tant, hem de concloure que —en principi— els manifestes cerverins no tenen gaire interès a efectes demogràfics, perquè són incomplets, ni tampoc des del punt de vista fiscal, perquè no inclouen totes les propietats posseïdes pels jueus, sinó únicament els béns de *contribució*.⁵⁷ Malgrat tot, no pot negligir-se la informació d'aquest tipus de fonts i, en el nostre cas, resulta especialment útil la referència del *manifest* de 1469, en què apareixen 22 declarants jueus. Una xifra clarament superior a la que ens ofereix la taxació de la *quèstia* de l'any anterior, el 1468, on només consten 9 caps de casa i que probablement assenyala el principi de la recuperació de l'aljama després del sotrac de la Guerra Civil.⁵⁸

4. Consideracions finals

Comptat i debatut, aquestes són les dades disponibles avui per calcular la població jueva de Cervera durant el segle xv. Abans de 1421, no he trobat dades demogràfiques equiparables: de taxació de la *quèstia dels jueus* no n'he

⁵⁵ ACSG, FM, Manifest, Capcorral, 1469, f. 123v-128v; Capcorral, 1483, f. 132r-137v; Capcorral, 1490, f. 93r-98r. Curiosament, no apareixen en els *manifests* de 1476 (Canela, 2003).

⁵⁶ Surribas, 2008, p. 644-645 i 697-699; Sanmartí, 1982-1983; Muntané, 2009.

⁵⁷ No m'atreveixo a generalitzar aquesta afirmació i no sé si succeeix el mateix en altres llocs, com ara Balaguer o Castelló de la Plana, on també es documenta la presència de jueus als llibres d'estimes o vâlues de la *peyta* (Casas, 1991; Magdalena Nom de Déu, 1978, p. 65-68).

⁵⁸ Cal advertir que no podem identificar automàticament els contribuents de la *quèstia dels jueus* amb els de la *talla de la quèstia* recaptada anualment per la Paeria, ja que responien a criteris fiscals diferents. Tanmateix, no pot obviar-se la important presència de jueus al *manifest* de 1469 en comparació amb el petit nombre de caps de casa que es consignen en la taxació de la *quèstia* de l'any anterior.

localitzat cap i els censals venuts per l'aljama i documentats al segle XIV no contenen relacions d'individus tan exhaustives com les de 1453-1454. L'única referència que, de moment, podria tenir un cert interès és la que ens diu quants seients hi havia a la nova sinagoga del call Sobirà pels volts de 1385, segons la nòmina feta per Agustí Duran i Sanpere i revisada per Jaume Riera.⁵⁹ Aquest darrer historiador documenta la venda de 53 seients, ens diu que 47 foren comprats per jueus cerverins, i hi afegeix que els residents a la vila i contribuents amb l'aljama devien ser més; hauríem de sumar-hi aquells que no adquiriren seients perquè eren usuaris de l'antiga sinagoga, al call Jussà, i aquells que no disposaven de diners per col·laborar en l'habilitació de la nova sinagoga. Riera conclou plantejant la possibilitat que, aquell any 1385, els jueus contribuents de l'aljama fossin més de 60 i menys de 120 (o, el que és el mateix, entre 250 i 350 ànimes, com a màxim).⁶⁰

Ara bé, es tracta d'una hipòtesi que, malgrat ser —com veurem— força plausible, no ofereix una informació equiparable a les xifres de la *quèstia dels jueus* ni tampoc a les dades que ens ofereixen la sentència de 1446, els censals de 1453-1454, la talla de 1461 i el fogatge de 1491. Tenint en compte aquestes xifres, observem que la població jueva de Cervera entre 1421 i 1461 oscil·là entre les 40 o 50 unitats fiscals. Això significa que la població jueva de Cervera va poder assolir un màxim de 200-250 persones o, el que és el mateix, entre un 4 i un 6 % del total d'habitants de la vila en aquells moments.⁶¹ Tal com s'explica en un altre estudi del present volum, aquesta població es

⁵⁹ Duran, 1977, p. 365-371; Riera, 2011, p. 9, 20-23.

⁶⁰ Riera, 2011, p. 9. Altres llocs on trobem nòmnes de seients similars són, per exemple, Castelló d'Empúries (Pujol, 1991, p. 66-73) i Jaca (Motis, 1993). Sobre la qüestió de les sinagogues i les característiques que tenien aquests edificis, recordeu també la síntesi indispensable de Riera, 2006, p. 164-222.

⁶¹ Si prenem com a referència les *talles de la quèstia* pagades pels cristians i els preveres coetàniament, observem, per exemple, que l'any 1422 la proporció era del 5,25 % (47 contribuents jueus enfront de 894 contribuents totals, inclosos cristians, religiosos i jueus); l'any 1430 era del 5,50 % (49 enfront de 890); l'any 1450 era del 4,69 % (45 enfront de 958); l'any 1459 era del 5,06 % (46 enfront de 908). També disposem de dades dels anys de la Guerra Civil i dels posteriors, fins a la fi del segle XV, però en aquest cas el càlcul resulta més agosarat, ja que tenim xifres molt variables depenent de la font fiscal: així, per exemple, una *talla* de 1467 conté 508 contribuents (sense eclesiàstics), mentre que la *quèstia dels jueus* de 1468 en conté 9 (1,7 %); la *talla de la quèstia* de 1469 conté 809 contribuents, incloent-hi religiosos i 20 jueus que pagaven per béns de contribució (2,47 %); el *manifest* de 1490 conté 961 contribuents (Sanmartí, 1972), mentre que la *quèstia dels jueus* de 1491 en comptabilitza 31 (3,2 %). Com deia, aquestes xifres canvien for molt si prenem com a referència els fogatges de 1467 i de 1497, on es comptabilitzen 280 i 426 focs respectivament (Llobet, 1991; Bertran, 1985): això significa un 3,2 % si comptem els 9 contribuents de la *quèstia dels jueus* de 1468 i un 7,27 % si ho fem amb els 31 contribuents de 1491.

repartia entre el «call Sobirà» de Capcorral i el «Jussà», situat vora el carrer Major prop de l'anomenat portal Mitjà; el primer era una mica més poblat que el segon durant el període que ens ocupa.

Com he dit, ignoro quina va poder ser exactament l'evolució anterior a 1421: la grandària de l'aljama durant el segle XIV, els efectes del pogrom de 1391 a Cervera o el suposat creixement que, si hem de fer cas d'algunes referències indirectes, experimentarà la població jueva de la vila durant el primer quart de la quinzena centúria.⁶² Només puc especular amb l'estimació particular que va fer Jaume Riera a partir dels seients de la sinagoga del call Sobirà o les que feu el mateix historiador ja fa bastants anys, acompanyant-les d'un parell de reflexions sobre l'evolució experimentada pel producte de la *quèstia dels jueus* entre 1366 i 1492. En un article publicat l'any 1980, Riera va estimar que en les principals viles i ciutats del Principat el nombre de jueus no va superar el 7 % de la població, xifra que s'aproxima força a la que he donat jo mateix més amunt per al segle XV.⁶³ Si prenem com a referència els 1.044-1.057 focs que probablement tenia la vila durant les dècades de 1360-1370, això en permet suposar que, efectivament, la població jueva de Cervera hauria pogut acostar-se llavors a les 70 unitats familiars o, el que és el mateix, les 300 persones que calcula Riera.⁶⁴

Aquestes 300 persones, suposadament, pagaven més de 2.600 sous barcelonesos de *quèstia* en el moment de la venda del tribut a la Paeria, l'any 1366, tot i que les xifres que he pogut recollir en l'apèndix mostren que rarament els paers recaptaren més de 2.000 sous en aquest concepte.⁶⁵ Fos com fos, el cert és que el rendiment del tribut a finals del segle XIV —fins i tot, després de l'important descens experimentat l'any 1391— era més elevat que no pas durant les dècades centrals del segle XV.⁶⁶ Concretament, entre

⁶² Vegeu les referències que a propòsit d'aquest fet i de l'expansió urbanística del call ofereix F. X. Rivera en l'estudi contingut en aquest mateix volum.

⁶³ Riera, 1980, p. 53-54.

⁶⁴ Una primera i breu aproximació a l'evolució demogràfica de la vila durant el segle XIV a Verdés, 2004, p. 18-20.

⁶⁵ Recordem, en aquest sentit, les queixes dels jueus per boca de la infanta Iolant de Bar els anys 1383 i 1386, quan es demanà la reducció del tribut en un terç (vegeu nota 14).

⁶⁶ A propòsit, convé recordar també una carta del rei adreçada al governador general, Ramon Alamany de Cervelló, l'any 1395, en la qual disposava la preservació del call de Capcorral, impedit que els jueus fossin obligats a concentrar-se al call de n'Agramuntell i expulsant els cristians de natura que hi havien adquirit immobles des de 1391 i també els conversos. El monarca acaba el document fent referència als danys

1397 i 1401, veiem que la recaptació superà els 1.000 sous barcelonesos i posteriorment va anar disminuint, tant pel que fa a la taxació com al producte efectiu, fins a situar-se en menys de 600 sous barcelonesos en vigílies de la Guerra Civil. Si hem de fer cas dels paers de 1426, aquesta disminució era deguda a la taxació esbiaixada del comissari reial, que no tenia en compte l'augment del nombre de cases i persones experimentat en aquest darrer període per l'aljama.⁶⁷ I, probablement, hauríem de pensar que els regidors municipals tenien part de raó, si no era que l'aljama s'havia empobrit respecte al segle XIV o bé havia disminuït la pressió fiscal; ho dic perquè si una aljama de 70 focs podia pagar entre 2.000 i 2.500 sous barcelonesos, una de 45 hauria hagut de pagar-ne entre 1.300 i 1.600.

En suma, tot sembla indicar que l'aparent creixement de l'aljama durant la primera meitat de la quinzena centúria s'hauria de relativitzar, especialment si tenim en compte la (presumpta) situació durant el segle anterior. L'única cosa que sembla clara és l'impacte que tingué la Guerra Civil, l'assalt al call i altres malvestats patides durant el conflicte per la comunitat hebrea, que quedà reduïda a menys de 50 persones.⁶⁸ Malgrat tot, l'aljama aviat tornà a recuperar el pols després de la contesa i, l'any 1491, en vigílies de l'expulsió, es comptabilitzen 31 o 32 focs, això és, al voltant de 150 persones. Si hem de fer cas novament del que ens diu Jaume Riera, aquesta xifra no era gens menyspreable en aquell moment, atès que només sembla superada a Catalunya pels 38 focs de la ciutat de Lleida.⁶⁹ Per tant, podem concloure que l'aljama ceriverina va saber sobreposar-se, si més no relativament, al seguit de batzegades que afectaren la comunitat hebrea al Principat en el decurs dels segles XIV i XV, i que esdevingué una de les més importants del país durant aquesta darrera centúria.⁷⁰ Caldria estudiar amb més detalls les raons d'aquest fet, però tenint en compte el que hem vist no podem passar per alt

que havien patit els jueus de la «terra» i a la «gran aljama» que en breu temps esperava que «s'ajustaria» a Cervera (ACSG, Fons Dalmases, núm. 3020, 20.03.1395).

⁶⁷ Vegeu nota 14.

⁶⁸ Poden trobar-se més detalls sobre aquestes malvestats en l'article de J. X. Muntané contingut en aquest mateix volum.

⁶⁹ Riera, 1999, p. 35.

⁷⁰ J. Riera, per exemple, ens diu que en vigílies de l'expulsió a Montblanc hi havia uns 7 o 8 focs o casats jueus; a Girona, 12; a Perpinyà, 14, i a Tarragona, 17. També documenta que els comissaris encarregats d'arranjar i resoldre els crèdits i deutes dels jueus que eren expulsats feren 32 inventaris de jueus propietaris de béns a Tortosa i 34 a Móra, sense poder determinar a quants focs equivalien (Riera, 1999, p. 34-35). Vegeu també, del mateix autor, les dades que proporciona a Riera, 1993, p. 68-69.

l'excursional circumstància de l'alienació de la *quèstia dels jueus* reial a la Paeria. Una Paeria que, val a dir-ho, va tenir greus problemes financers des de finals del segle XIV i, per tant, no degué voler renunciar als ingressos directes que li proporcionava l'esmentat tribut i als indirectes derivats de la presència del major nombre possible d'habitants, tant se val quina fos la seva condició, a la vila.⁷¹

5. Apèndix

EVOLUCIÓ DE LA QUÈSTIA DELS JUEUS (1367-1492) (en sous / diners barcelonesos)

ANY	TALLA	RECAPTACIÓ	FALLES
1367			
1368			
1369			
1370			
1371			
1372			
1373			
1374			
1375			
1376			
1377			
1378		1.356 s. i 3 d. b.	
1379			
1380		1.534 s. i 6 d. b.	

⁷¹ Una referència força il·lustrativa d'aquest fet és un acord municipal de 1401, segons el qual el Consell disposà que es demanés una provisió reial per tal que si algun jueu volia traslladar-se a la vila, l'aljama no pogués tallar-lo pels deutes passats de la comunitat jueva i, també, que es nomenés una comissió de prohoms que poguessin negociar amb tots aquells jueus de la ciutat de Barcelona que volien traslladar-se a Cervera «a major profit e avantatge de la vila»; val a dir que aquests prohoms eren els mateixos que havien de cercar financers capaços de solucionar les angúnies econòmiques que patia el municipi (ACSG, FM, Consells, 1401, f. 49v i 65r). Per a més detalls sobre la complicada dinàmica financera de Cervera des de finals del segle XIV i durant tota la quinzena centúria, vegeu Verdés, 2004.

1381	
1382	
1383	
1384	
1385	1.919 s. i 6 d. b.
1386	
1387	
1388	
1389	2.200 s. b.
1390	
1391	
1392	
1393	
1394	
1395	1.042 s. b.
1396	
1397	1.002 s. i 6 d. b.
1398	
1399	1.282 s. i 10 d. b.
1400	1.055 s. i 6 d. b.
1401	1.181 s. i 6 d. b.
1402	497 s. i 6 d. b.
1403	660 s. b.
1404	
1405	
1406	703 s. i 9 d. b.
1407	906 s. b.
1408	
1409	
1410	
1411	
1412	

1413			
1414			
1415			
1416			
1417			
1418			
1419			
1420		465 s. i 6 d. b.	
1421	1.017 s. i 6 d. b.	906 s. i 6 d. b.	110 s. b.
1422	900 s. b.	891 s. i 6 d. b.	41 s. b.
1423	897 s. i 6 d. b.	685 s. i 8 d. b.	79 s. b.
1424			
1425	765 s. i 6 d. b.	720 s. i 11 d. b.	
1426		750 s. i 10 d. b.	
1427	700 s. i 6 d. b.		
1428	665 s. b.	660 s. b.	34 s. b.
1429	700 s. b.		
1430	795 s. i 6 d. b.		62 s. b.
1431		550 s. b.	
1432		—	
1433		—	
1434		—	
1435		—	
1436		—	
1437		—	
1438		—	
1439		—	
1440		—	
1441		—	
1442		—	
1443		—	
1444		—	

1445		—
1446		—
1447		—
1448		—
1449		—
1450	600 s. i 5 d. b.	—
1451		—
1452		—
1453		—
1454		—
1455		—
1456	606 s. i 6 d. b.	—
1457		—
1458	637 s. b.	—
1459	580 s. i 6 d. b.	—
1460	579 s. i 6 d. b.	—
1461	593 s. i 6 d. b.	—
1462	586 s. b.	—
1463		
1464		
1465		
1466		
1467		
1468	245 s. b.	
1469		
1470		
1471		
1472		
1473		
1474		100 s. b.
1475		
1476		211 s. i 9 d. b.

1477		
1478		
1479		
1480		
1481		
1482		
1483		
1484		
1485		
1486		
1487		210 s. b.
1488		210 s. b.
1489		
1490	240 s. i 6 d. b.	220 s. b.
1491	245 s. i 6 d. b.	
1492		

Dades extretes de l'ACSG, FM, Comptes del Clavari, Llibres de Clavaria, Notaments de Racional, Dates i Rebudes, Àpoques Comunes, Llibres de Talles.

Bibliografia

BAER, Fritz (1970). *Die Juden im christlichen Spanien: Ersten teil urkunden und regesten*. Farnborough: Gregg International Publishers Limited.

BERNAT I ROCA, Margalida (2002-2003). «El Call de la Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350: espai urbà i població». *Tamid*, núm. 4, p. 111-136.

BERTRAN ROIGÉ, Prim (1980). «Notes de demografia i onomàstica lleidatanes de finals de l'edat mitja. El fogatge del 1491». *Acta Històrica et Archaeologica Medievalia*, núm. 1, p. 143-171.

— (1985). «Aspectes demogràfics i econòmics de Cervera i la seva rodalia el 1497». *Miscel·lània Cerverina*, núm. 3, p. 55-72.

CANELA, SOLER, Joan (2003). *Cervera a finals del segle xv. Aproximació a*

partir del Manifest de 1476. Barcelona, Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral inèdita.]

CASAS NADAL, Montserrat (1991). «Els jueus de Balaguer en el Llibre de l'Estima de 1412». A: *Ir Col·loqui d'Història dels Jueus a la Corona d'Aragó. Actes*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 321-334.

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael (1991). *La expulsión de los judíos de la Corona de Aragón*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

DURAN I SANPERE, Agustí (1977). *Llibre de Cervera*. Barcelona: Curial.

FELIU MONFORT, Gaspar (1999). «La demografia baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur». *Revista d'Història Medieval*, núm. 10, p. 13-43.

LLOBET I PORTELLA, Josep M. (1991). «Un fogatge de Cervera de 1467». *Miscel·lània Cerverina*, núm. 7, p. 179-183.

— (2011). «Una sentència arbitral sobre qüestions de l'aljama dels jueus de Cervera (1446)». *Tamid*, núm. 7, p. 73-85.

— (2015). «Els jueus de l'aljama de Cervera i els seus béns immobles l'any 1453». *Tamid*, núm. 11, p. 29-44.

MAGDALENA NOM DE DÉU, José Ramón (1978). *La aljama hebrea de Castellón de la Plana en la baja Edad Media*. Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.

MORELLÓ BAGET, Jordi (2011). «En torno a la presión fiscal sobre las aljamas de judíos de Tarragona. Del pago de subsidios a la contribución en *coronatges* y *maridatges*». *Sefarad*, núm. 71/2, p. 293-348.

MOTIS DOLADER, Miguel Ángel (1993). «Reflexiones en torno a las sinagogas de la judería de Jaca en la Edad Media». *Aragón en la Edad Media*, núm. 10-11, p. 641-660.

— (1995). «Régimen fiscal de la comunidades judías de Aragón en la Baja Edad Media: la aljama de Huesca en el siglo XIV». A: *Homenaje a Alfonso Garcia Gallo*. Madrid: Ed. Complutense, p. 489-580.

— (2004). «Las comunidades judías en el Aragón medieval». A: *Aragón*

Sefarad. Saragossa: Diputació de Zaragoza; Ibercaja, p. 23-114.

MUNTANÉ I SANTIVERI, Josep Xavier (2009). «El patrimoni dels conversos als llibres de fiscalitat municipal de Cervera i Tàrrrega durant el primer terç del segle XVI». *Miscel·lània Cerverina*, núm. 19, p. 223-247.

PITA MERCÈ, Roderic (1984). «Cognoms de jueus del Call de Lleida en llur fase final 1491-1492». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, núm. XV (març), p. 5-13.

PUJOL I CANELLES, Miquel (1991). «Sinagogues medievals de Castelló d'Empúries». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 24, p. 56-110.

RICH ABAD, Anna (1999). *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*. Barcelona: Fundació Noguera.

RIERA SANS, Jaume (1980). «La Catalunya jueva del segle XIV». *L'Avenç*, núm. 25, p. 52-55.

— (1993). «Judíos y conversos en los reinos de la Corona de Aragón durante el siglo XV». A: *La Expulsión de los Judíos de España. II Curso de Cultura Hispano Judía y Sefardí. (Toledo, 16-19 Septiembre, 1992)*. Toledo: Asociación de Amigos del Museo Sefardí; Caja Castilla-La Mancha, p. 55-70.

— (1999). «L'expulsió dels jueus de Tortosa». *Recerca*, núm. 3, p. 25-49.

— (2006). *Els poders públics i les sinagogues (segles XIII-XV)*. Girona: Patronat Call de Girona.

— (2011). «La infanta Iolant de Bar, senyora dels jueus de Cervera (1382-1387)». *Miscel·lània Cerverina*, núm. 21, p. 7-30.

— (2012). *Els jueus de Girona i la seva organització. Segles XII-XV*. Girona: Patronat Call de Girona.

ROMANO, David (1982). «Prorrata de contribuyentes judíos de Jaca en 1377». *Sefarad*, núm. 42, p. 3-40.

SALVADÓ POY, Roc (1999). «Els conversos tortosins i la Inquisició». *Recerca*, núm. 3, p. 51-91.

SANMARTÍ ROSET, M. Montserrat (1972). *Los libros del «manifest» de Cervera*

(*Lérida*) del año 1490. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Memòria de llicenciatura inèdita.]

— (1982-1983). «L'expulsió dels jueus de Cervera segons el llibre del *manifest* de l'any 1490». *Universitas Tarraconensis*, núm. 5, p. 87-93.

SURRIBAS CAMPS, M.ª José (2008), *The Comarcal Archive of Cervera: a Source for the Study, Live and Lineages of Jews in Medieval Spain* [en línia]. Jerusalem: International Institute for Jewish Genealogy and Paul Jacobi Center at the Jewish National and University Library, Jerusalem. <<http://ijg.org/wp-content/uploads/2014/02/Surribas.pdf>> [Consulta: 07.04.2016].

TURULL RUBINAT, Max, et al. (1991). *Llibre de Privilegis de Cervera (1182-1456)*. Barcelona: Fundació Noguera.

VERDÉS PIJUAN, Pere (2004). «*Administrar les pecúnies e béns de la universitat*». *La política fiscal i les estratègies financeres d'un municipi català a la baixa edat mitjana (Cervera, 1387-1516)*. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral inèdita.]

— (2004). «*Per ço que la vila no vage a perdició*»: *la gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)*. Barcelona: CSIC-IMF.

— (2015). «El mercado de la deuda pública en la Cataluña de los siglos XIV-XV». A: *Estados y mercados financieros en el Occidente cristiano (siglos XIII-XVI)*. *Actas de la XLI Semana de Estudios Medievales de Estella (15-18 de julio de 2014)*. Pamplona: Gobierno de Navarra, p. 243-271.

— (en premsa). «El principio de la *causa impositionis* en las tallas municipales de Cataluña a fines de la Edad Media». A: *Cultures fiscales dans l'Occident européen au Moyen Âge*. Tolosa: Presses Universitaires du Midi.